

Beata Maria Nowak

Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie

Hierarchia wartości osób wykluczonych społecznie

System of values of socially excluded persons

ABSTRACT: The author takes up axiological considerations in a philosophical, psychological and cultural perspective. She discusses the regulatory, cognitive and controlling function of subjective value orientation and reviews the axiological concepts and empirical research regarding systems of values. In this context, she presents the results of her own research on the system of values of persons excluded socially as a result of their recidivist status. The author conducts a number of research analyses in the declared hierarchy of instrumental and ultimate values; she is examining the relationship between the system of values and socio-demographic characteristics of the sample group. She compiles the system of values of people that have been socially excluded due to return to the crime, with the system of the resocialised.

KEYWORDS: Axiology, social exclusion, system of values.

STRESZCZENIE: Autorka artykułu podejmuje rozważania nad zagadnieniem wartości i przedstawia je w perspektywie filozoficznej, psychologicznej i kulturowej. Omawia regulacyjną, poznawczą i kontrolną funkcję podmiotowej orientacji wartościującej oraz dokonuje przeglądu koncepcji aksjologicznych i badań empirycznych dotyczących systemów wartości. Na tym tle prezentuje wyniki badań własnych nad hierarchią wartości osób wykluczonych społecznie wskutek powrotu do przestępstwa. Autorka przeprowadza wiele analiz badawczych w obrębie deklarowanej hierarchii wartości ostatecznych i instrumentalnych oraz poszukuje zależności pomiędzy hierarchią wartości a cechami socjodemograficznymi osób badanych. Zestawia także hierarchię wartości osób wykluczonych społecznie wskutek powrotu do przestępstwa z hierarchią wartości osób przystosowanych.

SŁOWA KLUCZOWE: Aksjologia, wykluczenie społeczne, hierarchia wartości.

Wprowadzenie

Filozoficzna teoria wartości przypisująca wartościom nazwy oraz porządkująca je w systemy została uznana za samodzielną dyscyplinę filozoficzną (aksjologię) dopiero na przełomie XIX i XX wieku. Uznano, że wartość, będąca obiektywno-realną jakością bytu, staje się zwykle czymś celem (Lotz 1933, s. 600–605). Dostrzeżono także zależność pozycjonowania wartości od znaczenia nadawanego im przez ludzi oraz zanegowano istnienie wartości obiektywnych i trwałych na rzecz wartości subiektywnych, warunkowanych biologicznie i sytuacyjnie (za: Tatarkiewicz 2014). W 1. poł. XX wieku kwestie moralności i wartości były rozważane przez pryzmat trudnych czasów wojennych oraz chaotycznej i niestabilnej rzeczywistości powojennej. Wskazywano wówczas na *życie ludzkie, miłość bliźniego, wolność oraz godność człowieka* jako na dobra podstawowe i najbardziej pożądane. Podkreślał to między innymi Jan Paweł II, który w wielu swoich wystąpieniach podnosił ich szczególną moc sprawczą, głosząc, że: „Na kryzys cywilizacji trzeba odpowiedzieć cywilizacją miłości, opartą na uniwersalnych wartościach pokoju, solidarności, sprawiedliwości i wolności” (Jan Paweł II, 2000).

Zagadnienie wartości ludzkich było przez dłuższy czas lokowane w obszarze zainteresowań filozofów, a w szczególności etyków. Obecnie coraz częściej podejmowane jest przez psychologów, którzy traktują je jako istotne zmienne motywacyjne ukierunkowujące wybór celów oraz tendencji rozwojowych (za: Oleś, Oleś 1981, s. 141–161) oraz socjologów definiujących wartości jako przekonania określające godne pożądania sądy, zachowania i cechy poszczególnych grup społecznych lub społeczeństwa jako całości. W szerokim rozumieniu wartości oznaczają to, co jest cenne (upragnione, godne posiadania, obowiązujące) lub też to, dzięki czemu coś jest cenne (Stępień 2001). W akcie ich rozpoznawania i wolnego wyboru przejawia się wolność człowieka, który w procesie intelektualnego ukierunkowania na osiągnięcie określonych wartości kreuje kulturę, czyli – w najszerszym ujęciu – rzeczywistość, w której żyje. Istota kultury jest stała, ale jej cechą charakterystyczną jest czasowa i jakościowa zmienność. To właśnie pluralistycznej sferze wartości i związanej z nią różnorodności ścieżek ludzkiego życia zawdzięcza swoją wielobarwność kultura. Wydawałoby się, że implikacją takiego stanu rzeczy będzie chaos. Nic bardziej mylnego – w sferze aksjologicznej występuje bowiem szczególne uporządkowanie. Hierarchia uznawanych wartości jest jednym z podstawowych czynników determinujących ludzkie zachowania (Zarzecki 2012). W procesie autokreacji człowiek ukierunkowuje swoje postawy, motywy działania i zacho-

wanie na urzeczywistnianie upragnionych dóbr, kreśląc tym samym własną trajektorię życiową (Nowak 2011). Przez pryzmat przyjętej hierarchii wartości ocenia nie tylko własne zachowania i predyspozycje, ale również postawy i postępowanie innych ludzi. Co więcej, podejmując działania wpływa nie tylko na swoje życie, ale również na życie innych. Dzieje się tak dlatego, że zmiany zachodzące w układzie hierarchii wartości reorientują ludzkie motywacje, postawy i zachowania. Proces ten zachodzi w układzie sprzężenia zwrotnego, czego ilustracją mogą być obserwowane współcześnie przemiany człowieka żyjącego w kulturze Zachodu. Są one wywołane przeobrażeniami społeczno-ekonomiczno-gospodarczymi noszącymi znamiona głębokiego kryzysu, wywołanego szerokim spektrum rozpoznanych już i ciągle pojawiających się nowych zagrożeń¹ dla życia i funkcjonowania człowieka – personalnych, strukturalnych i globalnych. W ich obliczu człowiek zatracza poczucie bezpieczeństwa, a stan ogólnego niepokoju potęguje wzrost liczby zdarzeń nagłych, nieprzewidywalnych, bezwzględnych. W przestrzeni społecznej coraz wyraźniej odciska swoje piętno także bezrobocie, bieda i ubóstwo, które generują inne, negatywne stany, zjawiska i procesy, boleśnie dotykające jednostki i grupy społeczne. Są one podłożem swoistej transformacji kultury w antykulturę. Wartości zastępowane są przez antywartości, np. miłość przez przyjemność, dobro przez zło a prawda przez fałsz. Jedną z przyczyn, a zarazem skutkiem takiej sytuacji jest pluralizm relatywistyczny. Zmianie uległo myślenie i wartościowanie współczesnego człowieka, jego postawy i zachowanie. Nie radząc sobie z ograniczeniami i własnymi słabościami, wykazuje on postawę ucieczkową (Chudy 2004), przejawiającą się negacją tych elementów natury ludzkiej, które stanowią o jej stałości, czyli prawdy jako stabilizatora zarówno jego samego, jak i tworzonej przez niego kultury. Trudna, kryzysowa, pełna sprzeczności rzeczywistość oraz deformacje wizerunkowe współczesnego człowieka skłaniają do podejmowania interdyscyplinarnych, wieloaspektowych rozważań i badań nad ludzką kondycją oraz formułowania teorii systematyzujących aksjologiczną sferę życia ludzkiego.

Wybrane koncepcje aksjologiczne

Badania nad kształtowaniem się systemu wartości oparte są głównie na dwóch koncepcjach. Jedną z nich sformułował R.J. Havighurst (1972), któ-

---

¹ Pojęcie zagrożenia odnosi do „sytuacji, w której przejawia się prawdopodobieństwo stanu niebezpiecznego dla otoczenia, człowieka, społeczeństwa i przyrody”, za: Kunikowski 2008, s. 309.

ry podkreślał, że spójne ukształtowanie systemu wartości jest jednym z najważniejszych zadań rozwojowych w okresie dorastania. Z kolei R.E. Erikson (1950, 1968) przyjął założenie, że na określonym etapie rozwoju psychofizycznego, po opanowaniu operacji formalnych, człowiek staje przed koniecznością podjęcia wiążących wyborów dotyczących jego dalszego życia. Jest to moment, w którym zapoczątkowany zostaje proces kształtowania się tożsamości w kierunku uzyskania odpowiedzi na pytania: jaki jestem? jaki byłem? jaki mogę być? jaki będę? W naukowym podejściu do badania hierarchii wartości brane jest zatem pod uwagę dorastanie i dokonujące się w tym okresie kształtowanie wartości oraz dorosłość w odniesieniu do tzw. rozwoju ku wartościom (za: Ciecuch 2013, s. 129). Należy podkreślić jednak, że niespójność wartości promowanych w procesie wychowania może prowadzić do dezorientacji i nieufności, ukształtowania się postawy cynizmu oraz wzrostu tendencji do realizacji wartości niższych – użytecznych, materialnych i przyjemnościowych (Wiśniewski 1999).

Badania nad hierarchiami wartości zarówno młodzieży, jak i osób dorosłych ukazują ich strukturalną zmienność. W latach 30. XX wieku na szczycie hierarchii wartości młodzieży dorastającej w okresie międzywojnia widniała *szłuzba społeczeństwu* (Pieter 1933, s. 215–389). Ten trend obecny był także w latach 60. i 70. minionego stulecia (Łukaszewicz, za: Olszak-Krzyżanowska 1992). W tym okresie, pomimo tego, że w hierarchii wartości wysokie miejsca zajmowały jeszcze: *autorytet*, *patriotyzm* i *aktywność społeczna* (Gołębiowski, za: Olszak-Krzyżanowska 1992), pojawiła się niewielka tendencja do przedkładania wartości osobowych nad społecznymi i materialnymi (Matuszewicz 1975). Na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, wraz z globalizacją oraz przeobrażeniami ustrojowymi i społeczno-gospodarczymi, wyraźnie zmieniła się dominująca hierarchia wartości. Wówczas preferencyjne miejsca zajęły: *pokój na świecie*, *ciekawa praca*, *bezpieczeństwo kraju* i *życie rodzinne*. Zaobserwowano także tendencję do postępującego osłabiania preferencji wartości związanych z grupą większą niż rodzina (Hejnicka-Bezwińska 1991). W świetle wyników badań Czerwińskiej-Jasiewicz (2005) oraz Ciecucha (2007), w zbiorze wartości ostatecznych najbardziej cenione przez osoby dorastające i dorosłe (niezależnie od płci i wieku) są: *bezpieczeństwo rodziny*, *dojrzała miłość*, *wolność*, *mądrość* i *szczęście* oraz wartości instrumentalne, takie jak: *kochający*, *uczciwy* i *odpowiedzialny*. W hierarchii wartości ostatecznych najniżej usytuowane są: *życie pełne wrażeń*, *uznanie społeczne* i *świat piękna*, zaś w zbiorze wartości instrumentalnych *bycie posłusznym* i *uzdolnionym*.

W psychologii prekursorami badań nad wartościami byli G. Allport i M. Rokeach, których interesował wpływ wartości na egzystencję zarówno

jednostek, jak i grup społecznych. Inspiracją dla Allporta była teoria Maxa Schellera, który w swej głęboko humanistycznej koncepcji podkreślał szczególną rolę emocji oraz intencjonalnych przeżyć w poznawaniu, doświadczaniu i wychowaniu do wartości. Był on bowiem przekonany, że człowiek odkrywa siebie jedynie w przeżywaniu emocjonalnym. Podzielił wartości opierając się na kryterium treści i wyróżnił: wartości hedonistyczne, witalne (życiowe), duchowe i religijne (Scheller 1987). Według Schellera, każdej wartości odpowiada pewien wzorzec osobowy, zaś działanie moralnie słuszne polega na przedkładaniu wartości wyższej nad niższą wykorzystując kryteria umożliwiające ich odróżnianie, którymi są: długość trwania, głębia (intensywność) satysfakcji z przeżywania danej wartości, względna niezależność (wartość niższa warunkuje osiągnięcie wartości wyższej); niewyczerpywalność (wartość wyższa może być ogólnodostępna, jest niepodzielna i nie da się jej roztrwonić); oderwanie od zmysłów i materialnej podstawy (wartość wyższa ma słabsze podstawy materialne – stąd „odwrotność mocy”). Na podstawie powyższego podziału Allport (1951) ułożył wartości w sześciu wyodrębnionych typach osobowości i wyróżnił: typ teoretyczny – uznawanie prawdy, intelektualizmu, krytycyzmu oraz indywidualizmu; typ ekonomiczny – koncentracja na wartościach użytkowych, oszczędność, praktyczność, utylitaryzm; typ estetyczny – dążenie do nadania zachowaniom pięknej, harmonijnej formy; typ społeczny – uznawanie za wartości naczelne miłości, pomocowości i szacunku do drugiego człowieka; typ polityczny – dążenie do władzy, siły, kierowania innymi ludźmi; typ religijny – ukierunkowanie na rozwój duchowy. Rokeach (1973) zauważył jednak, że sześć wyróżnionych przez Allporta typów osobowości nie pozwala na różnicowanie ludzi w sposób wystarczający. Wypracowana przez niego teoria inspirowana była koncepcją wartości jako standardów zachowania Williamsa oraz koncepcją wartości jako godnych pożądanego środka lub celów Kluckhohna (Rokeach, Ball-Rokeach 1989, s. 775–784). Rokeach definiował wartości jako trwałe przekonania dotyczące tego, co pożądane. Przekonanie natomiast postrzegał nie tylko jako kategorię definiującą wartości, ale także podstawową jednostkę opisu osobowości. Podkreślał, że preferencje są charakterystyką względnie stałą, ale w pewnych sytuacjach, pod wpływem określonych okoliczności mogą one zostać przewartościowane. Jego zdaniem, rozbieżność między deklaracjami a urzeczywistnianiem wartości jest skutkiem: niedostatecznego rozpoznania wartości już realizowanych i cenionych, stopnia sprawności umysłowych i wykonawczych oraz poziomu wiedzy o sobie i świecie. Według Rokeacha wartości szczególnie preferowane przez człowieka są częścią jego filozofii życia. Pełnią funkcję regulującą zaspokajanie potrzeb oraz wyznaczają sposób i kolejność ich zaspokajania,

wpływają na plany życiowe, samoocenę oraz ocenę wyników działań własnych i innych osób².

Obecnie coraz bardziej znacząca staje się koncepcja autorstwa S.H. Schwartza, który definiuje wartość jako poznawczą reprezentację ponad sytuacyjnego, godnego pożądanego celu. Formułuje on tezę, że struktura ludzkich wartości ma kształt uniwersalnego, motywacyjnego, kołowego kontinuum, w którym sąsiadujące wartości są ze sobą powiązane i do siebie podobne (Schwartz, Bilsky 1987, s. 550–562; Schwartz 1992, s. 1–65). Opierając się na katalogu wartości Rokeacha, Schwartz wyodrębnił początkowo 10 typów, które w różnych konfiguracjach tworzyły indywidualną hierarchię wartości. Klasyczną wersję koła poszerzył następnie o kolejne 9 typów, dodając nowe, węższe wartości (Schwartz i in. 2012, s. 663–688): *uniwersalizm* (dbałość o dobro innych ludzi, zrozumienie, tolerancja, harmonia z przyrodą, sprawiedliwość, mądrość i pokój); *życzliwość* (troska o najbliższych, rodzinę i przyjaciół); *tradycja* (szacunek dla idei religii i kultury); *przystosowanie* (respektowanie ogólnie przyjętych norm); *władza*; *hedonizm*; *stymulacja*; *kierowanie sobą*.

Oprócz zagadnienia sposobu istnienia wartości (i antywartości), ich typów i związków między nimi (hierarchii), wciąż dyskutowane jest zagadnienie sposobu ich poznawania.

Możliwości poznawania wartości

W przekonaniu żyjącego w XVI wieku szkockiego filozofa, D. Hume'a, żaden opis świata (fakty) nie dostarcza człowiekowi wskazówek, w jaki sposób ma on postępować (moralność). W ten sposób wyraził on swój sprzeciw wobec praktyk apologetów) religijnych wyprowadzających zasady moralne z istnienia Boga (Hume 1996). Intelktualny dyskurs nad tym zagadnieniem sprowokował jednak G.E. Moore (2004), kontynuator koncepcji Hume'a, który sformułował słynny „argument otwartego pytania”, umożliwiający radykalne oddzielenie wartości od faktów. Współcześnie to stanowisko reprezentuje między innymi brytyjski filozof i psycholog J. Fodor (2007, s. 19–22), który twierdzi, że nie istnieje i nie może istnieć nauka o kondycji ludzkiej. Nauka mówi bowiem o faktach, a nie o wartościach. Daje nam wiedzę o tym, jacy jesteśmy, ale nie upoważnia do formułowania odpowiedzi na pytanie czy to

---

² Ujęcie osobowości proponowane przez Rokeacha jest zbliżone do tożsamości (*identity*), pojęcia kluczowego w społeczno-poznawczej koncepcji Berzonsky'ego (Berzonsky 2011, s. 55–76; Berzonsky i in. 2011, s. 295–299).

dobrze, że tacy właśnie jesteśmy. Należy w tym miejscu podkreślić, że badacze problematyki szczęścia bardzo rzadko formułują wnioski dotyczące powinności człowieka w zakresie jego myślenia i działania. Pomimo ostrożności wykazywanej przez naukowców odnośnie do zagadnienia dobra i zła, obecnie jest obserwowany rozkwit naukowej refleksji nad moralnością. Szczególnie interesująca jest orientacja negująca istnienie barier między faktami a wartościami. Autorem tej kontrowersyjnej koncepcji jest S. Harris (2012), który zbudował ją na podstawie następujących założeń: po pierwsze, racjonalne odniesienia do dobrostanu ludzkiego przekładają się na fakty dotyczące funkcjonowania ludzkiego mózgu oraz jego interakcji z otaczającym światem; po drugie, fundamentem wiedzy pozyskiwanej w toku obserwacji i rozumowania są założenia, które w naturalny sposób odnoszą się do wartości (np. logika wyvodu czy spójność myślenia); po trzecie, przekonania człowieka o faktach i wartościach (ocennie odnoszące się do sensu i celu życia oraz moralności zarówno osobistej, jak i grupowej), wywodzą się z niemal identycznych procesów zachodzących w mózgu. Harris jest przekonany, że wspólną cechą faktów i wartości jest właśnie sfera dobra i zła. Jedne i drugie wyznaczają bowiem powinności w zakresie pożądanых postaw i zachowań. Ludzie akceptują twierdzenia, takie jak np. „przemoc jest zła”, gdyż daje im to poczucie normalności (czują się zdrowi psychicznie i akceptowani, gdyż żyją zgodnie z normami społecznymi). Harris promuje wprawdzie koncepcje „dobra” i „zła” wykorzystując dorobek współczesnej biologii, ale podkreśla, że nie mogą się one zawiązać jedynie do instynktów i popędów, ani też do ewolucyjnych transformacji. Wskazuje także na zasadniczą różnicę między genami a memami (idee, praktyki kulturowe i przekonania), które przekazywane są w procesie komunikacji międzyludzkiej, a nie w przekazie genetycznym. Konstatuje, że podział na fakty i wartości jest iluzoryczny, czego dowodzą „zarówno logiczne, jak i neurologiczne właściwości ludzkich zachowań” (Harris 2012, s. 29). Zauważa także, że we wszystkich kulturach i społeczeństwach wyspecjalizowały się określone formy neutralizacji i podporządkowania (mechanizmy i instytucje społeczne) różnych aspektów natury ludzkiej (np. kłamstwa, lenistwa, zawiści, agresji). Harris zadaje pytanie: czy są ludzie niezdolni do pragnienia tego, co byłoby dla nich dobre i czego powinni pragnąć? I stawia tezę, że zawsze byli i będą ludzie niezdolni do dostrzegania i zaakceptowania oczywistych faktów i prawd. Warunkowane jest to funkcjonowaniem ludzkiego mózgu oraz zdolnością większości ludzi do interioryzacji przekazu, że istnieją rzeczy dla nich złe i szkodliwe. Koncepcja Harrisa, jakkolwiek interesująca i dla wielu inspirująca, stała się jednak przedmiotem zmasowanej krytyki środowiska naukowego.

Reasumując należy podkreślić, że teorie podnoszące rolę i znaczenie wartości w życiu człowieka są jedynie naukową prezentacją rzeczywistości. Na rozwój indywidualnej hierarchii wartości realnie wpływa natomiast najbliższe otoczenie. W zależności od kształtu i właściwości środowiska socjo-kulturowego (zwłaszcza rodzinnego), kształtują się specyficzne poglądy i przekonania nacechowane osobliwymi normami i zasadami. Należy zatem zadać pytanie: czy osobliwą strukturą jest także hierarchia wartości osób wykluczonych społecznie?

Wykluczenie społeczne w perspektywie aksjologicznej

Zjawisko wykluczenia społecznego jest trudno definiowalne z uwagi na nakładające się wymiary marginalizacji. W najszerszym ujęciu jest to zjawisko wieloaspektowe i w praktyce oznacza niemożność uczestnictwa w życiu gospodarczym, politycznym i kulturowym, w wyniku braku dostępu do zasobów, dóbr i instytucji, ograniczenia praw oraz deprywacji potrzeb. W licznych dokumentach krajowych i międzynarodowych oraz w literaturze przedmiotu odnaleźć można trzy ujęcia wykluczenia społecznego. Pierwsze koncentruje się na określonych wymiarach zjawiska, np. ograniczeniach instytucjonalno-prawnych, albo na dominującym ryzyku/zagrożeniu wykluczeniem (np. ubóstwie, braku kwalifikacji). Drugie ukazuje obszary ograniczonego dostępu, np. do konsumpcji, informacji, kultury. Trzecie odnosi się natomiast do sytuacji osób/grup już dotkniętych wykluczeniem społecznym, np. bezdomnych, uzależnionych, odbywających karę pozbawienia wolności lub opuszczających zakłady karne (Narodowa Strategia Integracji Społecznej 2003).

W obszarze wykluczenia społecznego lokują się również recydywiści penitencjarni, czyli skazani, którzy doświadczyli porażki readaptacyjnej i zeszli ze ścieżki poprawy moralnej wskutek powrotu do przestępstwa. Poprawa moralna osoby skazanej wiąże się z radykalnymi przeobrażeniami osobowości, skutkującymi zmianą regulacji jej stosunków z otoczeniem oraz zwiększającymi szanse na pozytywną readaptację i reintegrację społeczną. Funkcję regulacyjną w procesie zmiany (formułowanie długoterminowych celów, dokonywanie wyborów i modyfikacje sposobu myślenia i działania), pełni osobowościowy system wartości. Regulacyjne funkcje zachowań pełnią jednak tylko wartości zinterioryzowane. Znajduje to potwierdzenie w wynikach badań empirycznych nad orientacją aksjologiczną osób zagrożonych karierą przestępczą (Niewiadomska, Chwaszcz 2010). Cytowane badania ujawniły istotnie mniejsze nasilenie preferencji wartości związanych z poszukiwaniem

sensu życia w transcendencji (*zbawieniu*) oraz z jakością relacji interpersonalnych (*prawdziwa przyjaźń, dojrzała miłość, uznanie społeczne*). W zbiorze wartości instrumentalnych służących osiągnięciu celów istotnie częściej osoby z tej grupy preferują wartości związane z samowystarczalnością (*niezależność, odwaga*), zaś znacząco rzadziej wartości obejmujące kooperację interpersonalną (*uczciwość, szczerłość, odpowiedzialność, pogodne usposobienie*). Wynik ten jest spójny z wynikami szwedzkich i amerykańskich badań nad uwikłaniem w przestępczość (za: Carroll i in. 1997) – osoby podejmujące działalność przestępczą, w większym stopniu niż osoby postępujące zgodnie z prawem, przywiązują wagę do celów związanych z niezależnością i wolnością. Badania ujawniły także zależności między niskim nasileniem kryzysu wartościowania (elementy kryzysu wartościowania: poczucie realizowania wartości, zdolność do porządkowania wartości, integracja wartościowania, doświadczanie posiadania wartości) a wysokim poziomem osobistego przystosowania oraz niskim nasileniem przeżywanym problemów psychologicznych przez byłych więźniów. Co więcej, okazało się, że deklarowane przez nich wartości są zbliżone do wartości deklarowanych przez ogół społeczeństwa. Potwierdzają to również wyniki badań przeprowadzonych przez K. Ziomek-Michalak (2005), które wykazały, że – podobnie jak w przypadku ogółu społeczeństwa – osoby wykluczone społecznie wskutek osadzenia w zakładzie karnym preferują wartości rodzinne, moralne oraz ludyczno-hedonistyczne, zaś najniższe wartości perfekcjonistyczne, humanistyczne, aktywności społecznej i ekonomiczno-konsumpcyjne.

Z kolei najnowsze badania osób wykluczonych społecznie wskutek powrotu do przestępstwa pozwoliły ustalić (Szczepanik 2015), że wartości identyfikowane przez recydywistów jako uniwersalne służą im za narzędzie („wytrych”) w procesie negocjowania własnego wizerunku z personelem więziennym. Odwołując się do deficytu wartości rodzinnych, edukacyjnych oraz związanych z pracą i religią, wskazują oni na przestrzeń, w której mogą w sposób prawidłowy realizować powszechnie uznawane wartości społeczne. Co więcej, zarządzanie konfliktem wartości (pozytywnych i negatywnych) służy im do operowania argumentacją neutralizacji zachowania przestępczego.

Badania własne nad hierarchią wartości osób wykluczonych społecznie

Badania nad hierarchią wartości deklarowanych i realizowanych przez osoby wykluczone społecznie wskutek powrotu do przestępstwa zostały przeprowadzone na przełomie 2015 i 2016 roku w dwóch zakładach karnych dla

recydywistów³. Ogółem przebadano 245 recydywistów penitencjarnych płci męskiej. Badanie przeprowadzono z wykorzystaniem Kwestionariusza Wartości Milтона Rokeacha, w polskiej adaptacji P. Brzozowskiego: „Skala Wartości”. Kwestionariusz pozwala na określenie preferowanych struktur w obrębie 18 wartości ostatecznych, stanowiących katalog celów życiowych oraz 18 wartości instrumentalnych, będących zbiorem sposobów postępowania prowadzących do osiągnięcia postawionych celów. Osoba badana ma za zadanie przypisać poszczególnym wartościom rangi od 1 do 18.

Hierarchia wartości deklarowanych przez osoby badane (ogółem)

W tabeli 1 zestawiono wartości ze względu na średnie unormowane rangi, przypisywane im przez badanych⁴. Na szczycie hierarchii wartości osób wykluczonych społecznie z uwagi na powrotność do przestępstwa znajdują się wartości ostateczne/cele życiowe ukierunkowane głównie na: *bezpieczeństwo rodziny*, *dojrzałą miłość* i *dostatnie życie*. Można przypuszczać, że osoby badane silnie przeżywają rozłąkę z rodziną. Pragną bliskości i odpowiedzialnych relacji intymnych. Doświadczają osłabienia więzi emocjonalnych z osobami bliskimi wskutek długotrwałej separacji oraz są sfrustrowane przebywaniem w środowisku jedнопłciowym. Badani recydywiści pragną także wieść dostatnie życie, gdyż ich dotychczasowe funkcjonowanie nasycone było między innymi problemami ekonomicznymi, których źródłem jest najczęściej bezrobocie lub uwikłanie w różne uzależnienia. Ponadto większość osób wykluczonych społecznie wskutek powrotu do przestępstwa legitymuje się niskim poziomem wykształcenia oraz wykazuje brak lub niewystarczający poziom kwalifikacji zawodowych.

Dominującymi wartościami instrumentalnymi będącymi sposobami osiągnięcia preferowanych celów są: *bycie kochającym* (wartość spójna z preferowanymi celami: *dojrzała miłość* i *bezpieczeństwo rodziny*); *bycie odważnym* – wartość powiązana z ukierunkowaniem na samowystarczalność, ale także z *bezpieczeństwem rodziny* oraz dążeniem do *dostatniego życia*, jednak z za-

---

³ Zakład Karny dla recydywistów typu półotwartego w Żytkowicach oraz Zakład Karny dla recydywistów typu zamkniętego w Siedlcach.

⁴ Przekształcenie polegało na odjęciu od jedności rangi przypisanej wartości pomniejszonej o jeden, a następnie podzielonej przez siedemnaście. Wartości uszeregowano od wymienianych średnio jako najważniejsze do wymienianych średnio jako najmniej ważne. Rangi przed uśrednieniem unormowano tak, że 1 odpowiada sytuacji, gdyby dana wartość przez wszystkich badanych została wskazana jako najważniejsza, a 0 odpowiada sytuacji, gdyby dana wartość przez wszystkich badanych została wskazana jako najmniej ważna. Unormowanie polegało na takim przekształceniu rang, by przyjmowały one wartości od 0 do 1 (włącznie), gdzie 0 odpowiada wskazaniu wartości jako najmniej ważnej, a 1 odpowiada wskazaniu wartości jako najważniejszej.

strzeżeniem, że ten sposób postępowania może oznaczać także preferowanie działania przekraczającego normy prawne i społeczne; *bycie pogodnym* – jeżeli tę wartość będziemy rozumieć jako pogodę ducha, to w pewnym zakresie jej preferencja wskazywać może na sposób osiągania celów życiowych takich jak: *bezpieczeństwo rodziny i dojrzała miłość*.

Tabela 1. Średnie unormowane rangi poszczególnych wartości dla ogółu osób badanych

Wartości ostateczne		Wartości instrumentalne	
Bezpieczeństwo rodziny	0,80	kochający	0,72
Dojrzała miłość	0,70	odważny	0,69
Dostatnie życie	0,69	pogodny	0,61
Mądrość	0,65	ambitny	0,59
Poczucie własnej godności	0,64	niezależny	0,59
Szczęście	0,57	opanowany	0,57
Prawdziwa przyjaźń	0,56	czysty	0,56
Równowaga wewnętrzna	0,50	uprzejmy	0,52
Wolność	0,50	pomocny	0,51
Bezpieczeństwo narodowe	0,49	odpowiedzialny	0,50
Poczucie dokonania	0,47	uczciwy	0,48
Pokój na świecie	0,45	uzdolniony	0,45
Przyjemność	0,41	logiczny	0,44
Równość	0,39	wybaczący	0,39
Świat piękna	0,30	posłuszny	0,35
Uznanie społeczne	0,24	obdarzony wyobraźnią	0,35
Zbawienie	0,23	o szerokich horyzontach	0,25
Życie pełne wrażeń	0,22	intelektualista	0,18

Źródło: opracowanie własne.

W puli wartości ostatecznych najniżej cenione są: *uznanie społeczne, zbawienie, życie pełne wrażeń*, zaś w zbiorze wartości instrumentalnych: *obdarzony wyobraźnią, o szerokich horyzontach, intelektualista*. Wynik badania sugeruje, że dla osób wykluczonych społecznie wskutek powrotu do przestępstwa nie mają większego znaczenia opinie wyrażane przez innych, doczesne rozrywki czy religijne wizje. Są to osoby niedążące ani do rozwoju intelektualnego, ani emocjonalnego.

Powyższe wyniki są częściowo zgodne z cytowanymi wcześniej wynikami badań Niewiadomskiej i Chwaszcz, ujawniającymi różnice w systemie aksjornormatywnym między osobami naruszającymi normy prawa karnego a ludź-

mi przystosowanymi. W prezentowanym badaniu niskie pozycje celów życiowych związanych z jakością relacji społecznych (*uznanie społeczne* i *życie pełne wrażeń*), celów związanych z poszukiwaniem sensu życia w transcendencji (*zbawienie*) oraz wysoka pozycja wartości związanych z samowystarczalnością (*odważny*, *niezależny*) sugerują, że wynik ten odbiega od uporządkowania wartości osób przystosowanych, co jest zgodne z porównywanym badaniem.

W prezentowanym badaniu wysoko ulokowano cele związane z jakością relacji interpersonalnych (*dojrzała miłość*, *poczucie własnej godności* i *prawdziwa przyjaźń*) oraz sposoby ich osiągnięcia oparte na kooperacji interpersonalnej (pogodny, ambitny, opanowany, uprzejmy i pomocny). Wskazuje to na zgodność z systemem aksjonormatywnym osób przystosowanych społecznie, a tym samym rozbieżność z wynikiem porównywanego badania.

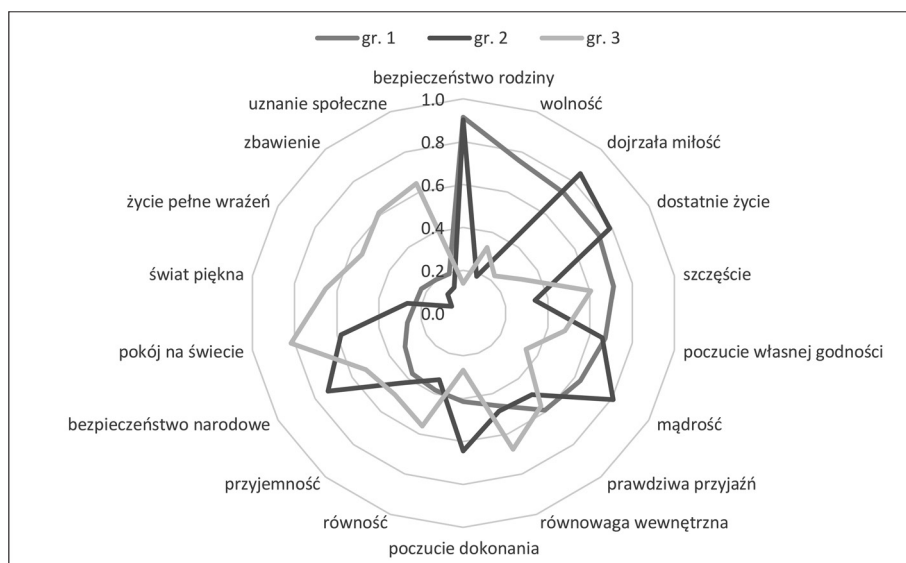
W świetle powyższego można przyjąć tezę, że hierarchia wartości osób wykluczonych społecznie jest częściowo zgodna z hierarchią wartości osób przystosowanych. W obu grupach preferowane są wartości związane z jakością relacji interpersonalnych i kooperacją interpersonalną – wszyscy oni chcą być kochani, szanowani, rozumiani i wspierani. W byciu pomocnym, pogodnym, uprzejmym i opanowanym upatrują natomiast najlepsze sposoby na osiągnięcie wyznaczonych celów życiowych. Omawiane hierarchie różnią się wyraźnie w odniesieniu do wartości wyznaczających jakość życia społecznego, religijnego oraz kreujących sferę samowystarczalności – osoby wykluczone zdecydowanie rzadziej niż osoby przystosowane preferują wartości związane z tymi obszarami funkcjonowania człowieka. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że mamy tu do czynienia ze swoistą hierarchią wartości osób wykluczonych społecznie wskutek powrotu do przestępstwa – swoistą, ale nie osobliwą.

Segmentacja wartości

W toku dalszych analiz badawczych podjęto próbę sprawdzenia czy w obrębie badanej grupy można wyróżnić podgrupy z istotnie różniącymi się hierarchiami wartości. W tym celu wykorzystano segmentację z zastosowaniem metody *k-średnich*, którą przeprowadzono oddzielnie dla zestawu wartości ostatecznych i instrumentalnych. Wyniki analiz nie dały jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o optymalną liczbę segmentów (spadek odsetka wariancji międzygrupowej wraz ze wzrostem liczby segmentów jest niewielki i przebiega bez wyraźnych załamań). Ostatecznie zdecydowano się wybrać rozwiązanie z trzema segmentami w przypadku wartości ostatecznych oraz pięcioma w przypadku wartości instrumentalnych. Charakterystyki wyróżnionych uporządkowań są zaprezentowane na wykresach radarowych (wykres 1 i 2). Wartości widoczne na każdym z wykresów to średnie unormo-

wanych rang, wyliczone w ramach danej grupy osób przypisanych do danej hierarchii wartości.

W odniesieniu do wartości ostatecznych (wykres 1) w pierwszej, najliczniejszej podgrupie osób badanych, usytuowane są wysoko wartości takie jak: *bezpieczeństwo*, *wolność*, *dojrzała miłość*, *dostatnie życie*, *szczęście*, *poczucie własnej wartości*, *mądrość* i *prawdziwa przyjaźń*. Bardzo nisko cenione są natomiast: *uznanie społeczne*, *zbawienie*, *życie pełne wrażeń*, *świat piękna czy pokój na świecie*. W drugiej wyróżnionej podgrupie, podobnie jak w pierwszej, badani stawiali na: *bezpieczeństwo rodziny*, *dojrzałą miłość*, *dostatnie życie* i *mądrość*. W tym segmencie trzy ostatnie wartości cenione są bardziej niż odnotowano to w pierwszym, ale zdecydowanie niżej cenione są tu: *mądrość*, *wolność* i *szczęście*. Listę wartości wysoko cenionych dopełniają: *bezpieczeństwo narodowe*, *poczucie dokonania* i *pokój na świecie*. Najniżej wartościowane były: *świat piękna*, *życie pełne wrażeń*.

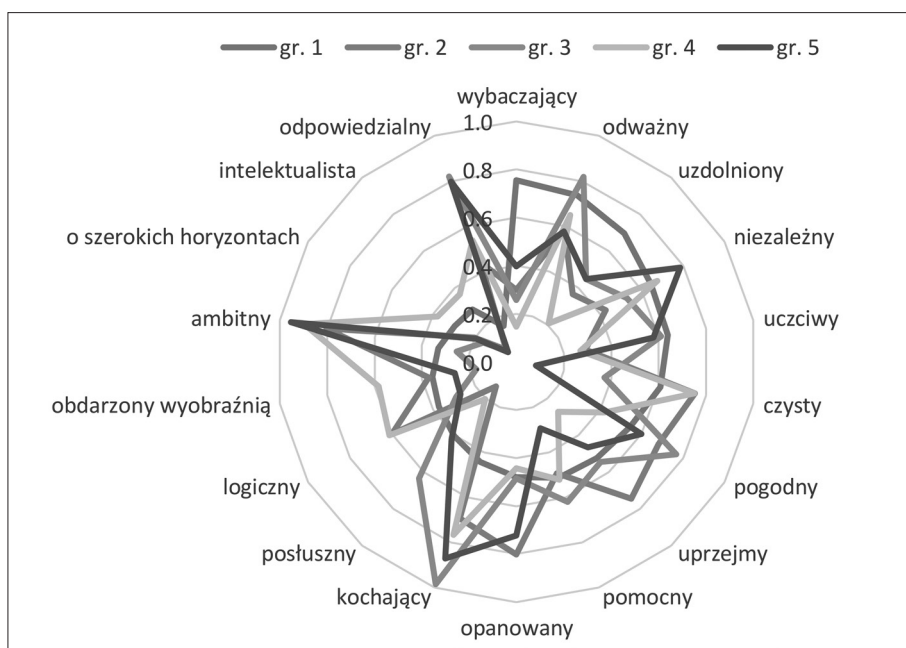
Wykres 1. Segmentacja wartości ostatecznych metodą k -średnich: odsetek wariancji wewnątrzgrupowej w zależności od liczby wyróżnionych skupień (rozwiązanie z 3 podgrupami)⁵

Uwaga: liczebność w poszczególnych segmentach: grupa 1 – 125 osób, grupa 2 – 84 osób, grupa 3 – 36 osób. Źródło: opracowanie własne.

⁵ Poszczególne wartości rozmieszczone są na okręgu zgodnie z ich pozycją, w ramach najczęściej występujących wśród badanych w danej grupie (grupy o kolejnych numerach są mniej liczne).

Trzecia, zdecydowanie najmniejsza, podgrupa badanych preferuje wartości nisko cenione w dwóch wcześniej opisanych segmentach. Są to: *uznanie społeczne, zbawienie, pokój na świecie, życie pełne wrażeń, świat piękna, równowaga wewnętrzna, szczęście i równość*. Szczególnie nisko w hierarchii wartości lokowane są natomiast: *bezpieczeństwo rodziny, wolność, dojrzała miłość i poczucie dokonania*.

W zbiorze wartości instrumentalnych (wykres 2) pierwsza podgrupa ceni najwyżej bycie: *wybaczącym, odważnym, uzdolnionym, niezależnym, uczciwym, czystym*.

Wykres 2. Segmentacja wartości instrumentalnych metodą *k-średnich*: odsetek wariancji wewnątrzgrupowej w zależności od liczby wyróżnionych skupień (wyniki pięciu analiz z różnymi punktami startowymi)

Uwaga: liczebność w poszczególnych segmentach: grupa 1 – 64 osoby, grupa 2 – 56 osób, grupa 3 – 53 osoby, grupa 4 – 47 osób, grupa 5 – 25 osób.

Źródło: opracowanie własne

Szczególnie nisko osoby badane lokują: *bycie odpowiedzialnym* oraz w nieco mniejszym stopniu *bycie intelektualistą* (jest to wartość bardzo nisko ceniona przez zdecydowaną większość ogółu badanych recydywistów i powiązana z ich niskim poziomem wykształcenia), *posiadanie szerokich horyzontów, wyobraźni, ambicji*. Drugą podgrupę charakteryzuje przywiązanie do warto-

ści takich jak: *ambicja, opanowanie, bycie kochającym, czystym, uprzejmym i pogodnym*. Podobnie jak w pierwszej grupie, nisko cenione jest tu *bycie intelektualistą*, ale w odróżnieniu od niej, niedoceniane jest również *bycie osobą uczciwą, wybaczącą, posłuszną, uzdolnioną*. W podgrupie trzeciej znajdują się osoby ceniące szczególnie wysoko *bycie kochającym, odpowiedzialnym, odważnym i pogodnym*, zaś nisko wartościujące – *bycie obdarzonym wyobraźnią, ambitnym i czystym*.

W segmencie czwartym znajdują się ważne dla osób badanych wartości: *ambicja, odwaga, niezależność, czystość i bycie kochającym* oraz mało istotne – *bycie wybaczącym, uzdolnionym, posłusznym, uprzejmym*. I wreszcie ostatnia spośród wyróżnionych podgrup, wyraźnie mniejsza od pozostałych, obejmująca osoby preferujące *ambicję, odpowiedzialność, niezależność, bycie osobą kochającą i pogodną*. Nie przykładają one jednak wagi do *bycia intelektualistą, człowiekiem o szerokich horyzontach, obdarzonym wyobraźnią, logicznym lub czystym*.

Reasumując, wśród osób wykluczonych społecznie z uwagi na powrót do przestępstwa, wyróżnić można 2 grupy mające zbliżone uporządkowania wartości ostatecznych (katalog celów) i jedną grupę z hierarchią wartości ostatecznych – odwrotną do pozostałych. W odniesieniu do sposobów postępowania prowadzących do osiągnięcia celów (wartości instrumentalnych), wyodrębniło pięć nieco zróżnicowanych uporządkowań.

Do zaprezentowanych wyróżnień należy jednak podchodzić ostrożnie z uwagi na to, że podziały zostały dokonane w sposób nieco arbitralny. Należy je zatem traktować jako podparcie pogłębionych analiz o charakterze jakościowym, które zostaną zaprezentowane w odrębnym opracowaniu.

Hierarchie wartości a cechy socjodemograficzne badanych recydywistów

Zbadano także, czy istnieją zależności pomiędzy wybranymi czynnikami socjodemograficznymi a deklarowanymi hierarchiami wartości. W tym celu została przeprowadzona seria jednoczynnikowych analiz wariancji (ANOVA), oddzielnie dla każdej ze zmiennych opisujących unormowane rangi przypisane przez badanych poszczególnym wartościom. Z uwagi na ograniczoną objętość artykułu zrezygnowano z prezentacji tabelarycznego zestawienia wyników analiz i ograniczono się jedynie do ich omówienia. W większości przypadków odnotowane zostały niewielkie i nieistotne statystycznie różnice międzygrupowe (najwyższa wartość współczynnika $R^2 = 0,052$). Istotne różnice dotyczą głównie wartości ostatecznych. W odniesieniu do poziomu wykształcenia nie stwierdzono żadnych istotnych różnic międzygrupowych. Odnotowano natomiast następujące zależności:

1. Typ recydywy a wartości ostateczne
Recydywiści wielokrotni niżej cenią sobie *dojrzałą miłość, dostatnie życie i prawdziwą przyjaźń* niż recydywiści jednokrotni, co prawdopodobnie jest efektem wielokrotnie przez nich doświadczanej porażki readaptacyjnej skutkującej problemami finansowymi (bezrobocie lub niskopłatne prace sezonowe i dorywcze), rozluźnieniem bądź zanikiem więzi wewnątrzrodzinnych oraz relacji towarzyskich. Dla badanych z co najmniej trzecim wyrokiem, *równowaga wewnętrzna* i *uznanie społeczne* są bardziej istotne niż dla pozostałych recydywistów. Wynik ten jest trudny do interpretacji, ale na tyle interesujący, że zasadne byłoby pogłębienie analiz badawczych, biorąc pod uwagę odnotowany w badaniu zakres wielokrotności wyroków.
2. Typ recydywy a wartości instrumentalne
Recydywiści wielokrotni sytuują *bycie intelektualistą, kochającym i odważnym* niżej niż recydywiści jednokrotni, a istotnie wyżej *bycie pomocnym i uprzejmym*. Świadczyć to może o lepszym przystosowaniu do warunków więziennych osób wielokrotnie odbywających karę pozbawienia wolności.
3. Typ zakładu karnego a wartości ostateczne
Bezpieczeństwo rodziny i *prawdziwa przyjaźń* są bardziej ważne dla skazanych przebywających w zakładzie karnym półotwartym niż w zamkniętym. Z kolei *przyjemność* jest wartością bardziej istotną dla osadzonych w zakładzie typu zamkniętego niż półotwartego. Z jednej strony sugeruje to lepsze przystosowanie osadzonych do warunków więziennych w zakładzie typu zamkniętego i silniejsze odczuwanie przez nich deprivacji potrzeb fizycznych i psychologicznych oraz innych dolegliwości wynikających z długotrwałego przebywania w warunkach długotrwałej izolacji, a z drugiej – większą dostępność skazanych z zakładu półotwartego do źródeł przyjemności, wynikającej z większej częstotliwości czasowego przebywania na wolności.
4. Miejsce zamieszkania a wartości ostateczne
Bezpieczeństwo rodziny jest wyżej cenione przez skazanych mieszkających na wolności w dużych miastach (powyżej 100 tys. mieszkańców) niż przez osoby z pozostałych środowisk. Tłumaczyć to można ich troską o rodzinę funkcjonującą w środowisku wielkomiejskim, gdzie odnotowuje się zdecydowanie większe niż w mniejszych miejscowościach tempo życia, szersze spektrum zagrożeń i anonimowość. *Dojrzała miłość* jest natomiast bardziej ceniona przez skazanych z miast średniej wielkości (20–100 tys. mieszkańców). *Prawdziwa przyjaźń* jest najniższej

lokowana przez recydywistów z dużych miast z uwagi na doświadczaną przez nich anonimowość, dużą liczbę interakcji oraz krótkotrwałość i pobieżność relacji z innymi ludźmi. Wartość *prawdziwej przyjaźni* doceniają najbardziej skazani z małych miast (do 20 tys. mieszkańców), gdyż w społecznościach małomiasteczkowych, na płaszczyźnie rodzinnej, sąsiedzkiej i towarzyskiej nawiązywane są i podtrzymywane bliskie relacje międzyludzkie. *Równość* jest wartością niżej sytuowaną przez respondentów pochodzących z miast średniej wielkości niż przez osoby z innych środowisk. Można tłumaczyć to tym, że w średniej wielkości skupiskach ludzkich w większym stopniu ujawniają się dysproporcje w statusie społecznym niż w wielkich miastach, gdzie różnice te zacierają się z uwagi na dużą liczbę osób żyjących na rozległym terytorium, albo w małych miejscowościach, w których zazwyczaj występuje podobny poziom zamożności mieszkańców.

5. Wiek a wartości ostateczne

Bezpieczeństwo narodowe i *mądrość* są wyżej cenione przez skazanych powyżej 50. roku życia niż przez osoby młodsze, zaś *równowaga wewnętrzna* jest wyraźnie niżej lokowana przez skazanych w wieku poniżej 30. lat niż przez osoby starsze. Wskazuje to na występowanie różnic w doświadczeniu życiowym oraz na kryzys egzystencjalny doświadczany przez starszych respondentów.

6. Miejsce zamieszkania a wartości instrumentalne

Wartość *bycie logicznym* jest lokowana w hierarchii wartości zdecydowanie niżej przez recydywistów z małych miast niż osoby zamieszkujące miasta średniej wielkości, gdyż mieszkańcy małych miast w większości przypadków dobrze się znają i wzajemnie tolerują, co sprawia, że incydentalnie mogą zachowywać się nietypowo (nielogicznie), bez obawy o ostracyzm społeczny.

Zgodność uporządkowania wartości deklarowanych z wartościami realizowanymi

Badani zostali poproszeni także o wskazanie wartości, które starają wdrażać w swoim życiu. Przeanalizowano, na ile wskazania te pokrywają się z wartościami, które badani określili wcześniej jako ważne i umieścili na szczycie deklarowanej hierarchii wartości⁶. W celu oceny zgodności wartości realizowanych z deklarowanymi wyliczono średnie rang dla wartości, które badani

---

⁶ Stosunkowo duży odsetek osób badanych nie udzielił odpowiedzi na pytanie o wartości realizowane. Odsetek braków danych wyniósł 31% w przypadku wartości ostatecznych i blisko 42% w przypadku wartości instrumentalnych.

wskazali jako te, które starają się realizować w swoim życiu⁷. Parametry wyliczonych rozkładów dla poszczególnych badanych wskaźników zgodności zestawione zostały w tabeli 2.

W odniesieniu do wartości ostatecznych odnotowano wyższą zgodność niż w przypadku wartości instrumentalnych. Trzeba przy tym pamiętać, że analizy dla wartości ostatecznych i dla wartości instrumentalnych prowadzono na nieco innych grupach – w przypadku tych pierwszych mniejszy był bowiem odsetek braku danych.

Tabela 2. Parametry rozkładów współczynników zgodności wartości deklarowanych jako realizowane z uporządkowaniami wartości

Wartości	Min.	1. kw.	Mediana	3. kw.	Maks.	Średnia	Brak danych	
							N	%
Ostateczne	0,00	0,53	0,82	0,96	1,00	0,72	76	31,0%
Instrumentalne	0,00	0,47	0,68	0,91	1,00	0,66	102	41,6%

Źródło: opracowanie własne.

Dla jednej czwartej osób badanych wartość współczynnika zgodności przekraczała 0,96 w odniesieniu do wartości ostatecznych, a 0,91 w przypadku zbioru wartości instrumentalnych. Również około jedna czwarta respondentów uzyskała wartości współczynników zgodności nieprzekraczające wartości 0,5⁸. Ogólnie należy stwierdzić, że wartości deklarowane przez badanych recydywistów są w większości przypadków przez nich realizowane. Choć w odniesieniu do znacznej części z nich zgodność ta była dosyć duża, to jednak w wielu przypadkach występowały też znaczące, a w odniesieniu do niektórych osób – wręcz zasadnicze – rozbieżności.

Konkluzje

Generalnie rzecz ujmując, wychodzenie recydywistów z wykluczenia społecznego wymaga wspomagania zewnętrznego, ukierunkowanego na reali-

⁷ Uzyskane średnie unormowano biorąc pod uwagę liczbę wartości wymienionych przez poszczególnych badanych (od 1 do 3) tak, aby po unormowaniu 0 wskazywało na całkowity brak zgodności (wartości wymienione jako realizowane badani umieścili wcześniej na końcu hierarchii wartości), a 1 wskazywało na całkowitą zgodność (wartości wymienione jako realizowane badani umieścili wcześniej na szczycie uporządkowania).

⁸ W pojedynczych przypadkach występowała całkowita niezgodność, a więc sytuacja, gdy wartości wskazane jako realizowane, respondenci wskazali wcześniej jako najmniej ważne.

zając strategii prowadzących do osiągnięcia stanu ich psychologicznego zakorzenienia. Proces ten jest oparty na wzbudzaniu przekonania, że istnieją idee i wartości, które nadają sens ludzkiemu życiu. Istota tego procesu polega na kompleksowym doświadczaniu transformacji osobowościowych: od bezradności do zaradności (konstruktywnego sprawstwa); od bezsensu do odczuwania sensowności; od poczucia anomii do postrzegania ładu społecznego; od izolacji do integracji; od wyobcowania do autonomii. Poprzez (re)edukację oraz przyjęcie nowej koncepcji życia (wraz z podsystemami: wiedza o życiu, wartości, cele życiowe i ścieżki ich realizacji, stosunek do siebie i innych osób, kontrola moralna działań, heurystyki globalnego osądu życia i perspektywa czasowa), skazani mogą doświadczać nie tylko psychologicznego, ale po wyjściu na wolność także społecznego i środowiskowego zakorzenienia. Celem finalnym tak rozumianej readaptacji społecznej jest bowiem podwyższenie poziomu gotowości osób wykluczonych wskutek powrotu do przestępstwa do trwałej poprawy moralnej oraz zaspokajania potrzeb w sposób prawidłowy, zgodny z oczekiwaniami społecznymi i wymogami kulturowymi – w ramach pełnienia ról życiowych, zawodowych i społecznych. Osiągnięcie tego celu warunkowane jest między innymi podejmowaniem oddziaływań prowadzących do uruchomienia pozytywnej motywacji i zaangażowania w proces zmian wewnętrznych. Tak zdefiniowana aktywność wymaga uwzględnienia trzech istotnych atrybutów: kontekstu społecznego, intencjonalności (działania oparte na subiektywnych określonych celach, oczekiwaniach i efektach) oraz antropomorficzności (zdolności do świadomego stosowania reguł oraz realizowania założonych planów i strategii). Profesjonalnie prowadzone działania (re)edukacyjne mające na celu opanowanie i ugruntowanie u osób wykluczonych konkretnych kompetencji życiowych, społecznych, zawodowych, w dużej mierze warunkują pozytywne efekty readaptacji i reintegracji społecznej. Równie ważne w tym procesie są sieci wsparcia społecznego, ukierunkowane na budowanie silnych więzi międzyludzkich zaspokajających większość podstawowych potrzeb (akceptacji, poczucia bezpieczeństwa, afiliacji, szacunku) oraz dające możliwość konstruktywnego kształtowania sfery aksjologicznej – rozwoju wartości i ich hierarchizowania.

Literatura

- Allport G.W., Vernon P., Lindzey G., (1951), *Study of Values: Measuring the dominant interests in personality. Manual of directions*, Houghton Mifflin Company, Cambridge.
- Berzonsky M.D., (2011), *A social-cognitive perspective on identity construction*, [w:] *Handbook of identity theory and research*, Schwartz S.J., Luyckx K., Vignoles V.L. (red.), Springer, New York.

- Berzonsky M.D., Ciecuch J., Duriez B., Soenens B., (2011), *The how and what of identity formation: Associations between identity styles and value orientations*, "Personality and Individual Differences", 50(2).
- Carroll A., Durkin K., Hattie J., Houghton S., (1997), *Goal Setting among Adolescents: A Comparison of Delinquent, At-Risk and Not-At-Risk Youth*, "Journal of Educational Psychology", 89(3).
- Chudy W., (2004), *Drugie śniadanie u Sokratesa, czyli trzy, cztery rzeczy najważniejsze*, Wydawnictwo SUMUS, Warszawa.
- Ciecuch J., (2007), *Relacje między systemami wartości a przekonaniem światopoglądowym w okresie dorastania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Ciecuch J., (2013), *Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*, Wydawnictwo Libera Libri, Rzym.
- Czerwińska-Jasiewicz M., (2005), *Rozwój psychiczny młodzieży a jej koncepcje dotyczące własnego życia*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa.
- Erikson E., (1950), *Childhood and society*, Norton New, York.
- Erikson E., (1968), *Identity: Youth and crisis*, Norton, New York.
- Fodor J., (2007), *Why pigs don't have wings*, „London Review of Books”, October 18.
- Harris S., (2012), *Pejzaż moralny*, Wydawnictwo CiS, Stare Groszki.
- Havighurst R.I., (1972), *Developmental tasks and education*, McKay, New York.
- Hejnicka-Bezwińska T., (1991), *Orientacje życiowe młodzieży*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz.
- Hume D., (1996), *The philosophical works of David Hume*, Thoemmes Press, Bristol, UK.
- Kunikowski J., (2008), *Bezpieczeństwo człowieka w świetle współczesnych zagrożeń*, [w:] Konopczyński M., Nowak B.M. (red.), *Resocjalizacja – ciągłość i zmiana*, Pedagogium, Warszawa.
- Lotz J.B., (1933), *Sein und Wert*, „Zeitschrift für katholische Theologie”, 57.
- Matuszewicz Cz., (1975), *Psychologia wartości*, PWN, Warszawa.
- Moore G.E., (2004), *Principia ethics*, Courier Dover Publications, Mineola, New York.
- Niewiadomska I., Chwaszcz J., (2010), *Jak zapobiegać karierze przestępczej?*, Wydawnictwo TEKST, Lublin.
- Nowak B.M., (2011), *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, PWN, Warszawa.
- Oleś P., Oleś M., (1981), *Zagadnienie wartości w psychologii humanistycznej A. H. Maslowa i C. R. Rogersa*, „Roczniki Filozoficzne”, Vol. 29, nr 4.
- Olszak-Krzyżanowska B., (1992), *Młodzież wobec nowych wyzwań. Wartości, orientacje i cele życiowe zielonogórskich maturzystów*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Zielona Góra.
- Pieter J., (1933), *Psychologia filozoficznego światopoglądu młodzieży*, [w:] *Psychologia światopoglądu młodzieży*, Szuman S., Pieter J., Weryński H. (red.), Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne, Warszawa.
- Rokeach M., (1973), *The nature of human values*, The Free Press, New York.
- Rokeach M., Ball-Rokeach S., (1989), *Stability and change in American value priorities 1968–1981*, „American Psychologist”, 44(5).
- Scheller M., (1987), *Pisma z antropologii filozoficznej i teorii wiedzy*, tłum. S. Czerniak i A. Węgrzecki, PWN, Warszawa.
- Schwartz S.H., (1992), *Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries*, [w:] *Advances in experimental social psychology*, Zanna M. (red.), Academic Press, New York.

- Schwartz S.H., Bilsky W., (1987), *Toward a universal psychological structure of human values*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 53.
- Schwartz S.H., Cieciuch J., Vecchione M. i in., (2012), *Refining the theory of basic individual values*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 103(4).
- Stępień A.B., (2001), *Wstęp do filozofii*, wyd. czwarte rozszerzone, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
- Szczepanik R., (2015), *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tatarkiewicz W., (2014), *Historia filozofii*, t. 1: *Historia starożytna i średniowiecza*, PWN, Warszawa.
- Wiśniewski C., (1999), *Wartości a wychowanie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 3.
- Zarzecki L., (2012), *Teoretyczne podstawy wychowania*, Wydawnictwo KPSW, Jelenia Góra.
- Ziomek-Michalak K., (2005), *System wartości osadzonych w świetle badań pilotażowych*, „Zamojskie Studia i Materiały”, R. VII, 1(16).

Źródła internetowe

- Jan Paweł II, (2000), List apostolski tertio millennio adveniente. Do biskupów, duchowieństwa i wiernych w związku z przygotowaniem jubileuszu roku 2000, pkt. 52; http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/tertio.html (data pobrania: 11.02.2017).
- Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski (NSIS) – dokument przygotowany przez Zespół Zadaniowy do Spraw Reintegracji Społecznej, powołany 14.04.2003 r. przez Prezesa Rady Ministrów – www.mpips.gov.pl (data pobrania: 15.02.2017).